

A. G. Zdravomyslov, Metodologija i procedura sociologičeskich issledovanij

Mysl, Moskva 1969, s. 205.

Při studiu metodologických zkušeností jsme byli zvyklí obracet pozornost spíše na západní sociology. Teprve v poslední době se objevují častěji práce, které shrnují poznatky z konkrétních empirických výzkumů realizovaných v socialistických zemích.

A. G. Zdravomyslov je zkušený výzkumník a pedagog, který při koncipování knihy vycházel především z poznatků získaných laboratoři sociologických výzkumů Leningradské university, metodologickou sekci sociologických výzkumů Institutu filosofie AV SSSR a konečně z poznatků sociologické skupiny katedry marxisticko-leninské filosofie leningradské Vysoké stranické školy.

Konkrétní sociologické zkoumání různých oblastí života sovětské společnosti je v současné době široce rozvinuto.

Autor v úvodu konstatuje, že úroveň těchto výzkumů není často ještě příliš vysoká. Šetření má nezřídka charakter pouhého popisu nebo je vyloženo ilustrativní povahy a některé konkrétní výzkumy mají silný sklon k empirismu a pozitivismu. Většina těchto nedostatků souvisí s nedostatečnými zkušenostmi a malou znalostí odborné literatury. To podle názoru A. G. Zdravomyslova souvisí také s tím, že práci, které by byly věnovány metodologické problematice, na rozdíl od počtu titulů věnovaných obecně teoretickým otázkám, je velmi málo. Autor se svou prací proto snaží přispět k překonání nedostatků rozvíjejícího se empirického zkoumání a dát alespoň částečně odpověď na nejdůležitější metodologické problémy.

Kniha je rozdělena do čtyř hlavních kapitol. V první kapitole se rozebírá předmět, struktura a funkce sociologického poznání. Od kritiky Comtova pojetí sociologie přechází Zdravomyslov k formulování obsahu pojmu sociologie v marxistickém smyslu. Vychází z konstatování, že tento termín v rozpracovanější podobě nacházíme u V. I. Lenina v knize *Kdo jsou „přátelé lidu“ a jak bojují proti sociálnímu demokratům*. Lenin uvádí tři nejdůležitější zásady, které tvoří podstatu vědecké — marxistické sociologie. 1. Odhalení výrobních vztahů jako nejdůležitějších z komplexu společenských vztahů; 2. konstituování pojmu „společenská formace“ na základě odhalení a zobecnění společenských zákonitostí; 3. na základě pochopení dialektiky výrobních vztahů a výrobních sil vytvoření základu pro rozvíjení společenské formace v konkrétním historickém procesu. Principy metodologie

marxistické sociologie potom spočívají: a) v konkrétním přístupu k sociálním jevům; b) ve všestranné analýze složitých sociálních situací — chápání jevů v sociálních konsekvencích; c) spojení teorie a praxe.

Obsah pojmu sociologie v buržoazní vědě je odlišný a sociologie zde má převážně akademický charakter. Autor oceňuje některé pozitivní zkušenosti buržoazní sociologie hlavně v oblasti konkrétní metodologie. Konstatuje, že empirická sociologie v kapitalistických zemích nahromadila řadu zajímavých dílčích poznatků, které však není schopna zcela zobecnit a smysluplně využít. Sociolog — marxista musí ke studiu sociologického myšlení v současném kapitalismu přistupovat kriticky. Především si musí být vědom faktu, že „sociologie a sociologické myšlení je arénou a prostředkem oboustranného ideologického boje“. Dále je třeba využít poznatků a dílčích teoretických závěrů, které není schopno omezené buržoazní myšlení zobecnit. Kritická analýza buržoazní sociologie má být diferencovaná. Sociologické myšlení ve Spojených státech představuje například širokou paletu od pokrokových názorů W. Millse až po nesprávné koncepte industriální společnosti W. Rostowa.

Velká pozornost je v této kapitole věnována diskusi o předmětu marxistické sociologie v SSSR. Zdravomyslov uvádí, že tato diskuse již dlouhou dobu neopouští stránky odborných publikací. Shrnuje dosavadní diskusi a pokouší se o formulování krajních názorů. Vychází přitom z faktu, že jádrem sporu je vlastně neujasněnost vztahu filosofického a sociologického poznání. První skupina názorů je charakterizována snahou zahrnout veškeré sociologické poznání do filosofie. Stručně je možno charakterizovat tyto názory následujícím způsobem: 1. Sociologie je vlastně filosofická disciplína; 2. svým obsahem se kryje s historickým materialismem; 3. předmětem sociologie jsou jak obecné zákony vývoje dějin, tak i specifické zákony fungování a vývoje společensko-ekonomických formací; 4. sociologie — historický materialismus zkoumá společenský život na různých úrovních. Ve všech těchto úrovních se zabývá zákonitostmi a jejich vzájemnými souvislostmi; 5. sociologie — historický materialismus tvoří také oblast experimentální a empirické vědy. Zastánci tohoto názoru používají místo pojmu sociologický výzkum pouze pojem sociální výzkum.

Druhé krajní hledisko na předmět marxistické sociologie je charakterizováno názorem, že sociologie v současné době prodělává proces „vydělávání“ z filosofie. Neznamená to ovšem, že by sociologie neměla s filosofií

filosofického. Filosofie jako celek a obecná sociologická teorie — historický materialismus — vstupují do konkrétnějších rovin sociologického poznání ve formě obecně metodologických principů, hodnotících systémů a vytvářejí jejich konceptuální aparát.

V další části paragrafu autor správně kritizuje triviální konstatování, které se rovněž v diskusích objevuje, že „věda zkoumá zákony“. Tento fakt je obecně uznáván a není třeba jej dokazovat. Jeho kritika svědčí o tom, že někteří autoři mají tendenci chápat vědu jen jako učební předmět. Věda je však především nástroj poznání, který zkoumá nejen fungování již poznanych zákonitostí v konkrétních podmínkách, ale současně odhaluje i zákonitosti dosud nepoznané.

Díleči závěry, které na základě dosavadní diskuse možno provést, jsou podle Zdravomyslova zhruba tyto: Sociologie zkoumá nejen zákony společenského vývoje v celku, ale i zákonitosti fungování konkrétní společensko-ekonomické formace. S tím souvisí nutnost věnovat pozornost především sociální struktuře dané společnosti a jejím změnám, provádět neustále analýzu sociálních skupin, zkoumat zájmy, potřeby a cíle těchto skupin apod. Vedle obecných sociologických teorií mají své oprávnění i díleči sociologické teorie. Tento názor, opíraje se o myšlenky V. I. Lenina, vyslovil již v roce 1959 I. S. Narský. Dílečími teoriemi mohou být např. zobecnění zahrnující různé sféry lidské činnosti, které jsou zkoumány specifickými sociologickými disciplínami. Na závěr shrnutí diskuse o předmětu marxistické sociologie uvádí Zdravomyslov schéma základních směrů sociologických výzkumů.

Přestože téma předmětu je dotčeno poměrně stručně, získáváme seriózní přehled o širokém diskusním spektru týkajícím se předmětu marxistické sociologie.

Na diskusi o předmětu marxistické sociologie logicky navazuje poslední část první kapitoly, která se zabývá funkcemi sociologie a sociálním problémem jako objektem zkoumání. Zdravomyslov uvádí, že v diskusích naprostá většina vědců mlčky vychází z předpokladu, že sociologie má jedinou funkci — funkci teoretickou, explikativní. Podle něho však plní sociologie nejen tuto teoretickou funkci, ale dále i funkci ideologickou, kritickou a instrumentální. Teoretická funkce sociologie je dostatečně vysvětlena diskusí o předmětu marxistické sociologie. Ideologická funkce sociologie se podle Zdravomyslova projevuje především ve výzkumném procesu v podobě hodnotové orientace výzkumníka, která ovlivňuje volbu výzkumného problému, jeho formulaci a interpretaci výsledků. Takovéto pojetí ideologické funkce sociologie je však poněkud zjednodušené, autor nedoceňuje skutečnost, že vztahy mezi konkrétní vědou a ideologií jsou mnohem složitější a všestrannější. Kritická funkce sociologie se projevuje v tom okamžiku, kdy nastává určitá stagnace společenského vývoje nebo kdy se ukáže, že určitá teoretická koncepce je neplodná a nepoužitelná pro praktická řešení. Instrumentální funkce sociologie spočívá v po-

užitelnosti sociologie k řešení různých dílčích problémů společenského pohybu.

Sociální problém jako předmět zájmu sociologického výzkumu chápe Zdravomyslov jednak v gnoseologickém a jednak v sociologickém smyslu. V prvním případě jde o řešení problému cestou dosažení souladu mezi teorií a souborem faktů. Řešení problému v sociologickém smyslu předpokládá určitou sociální činnost. Sociální problémy obecně vznikají na základě neuspokojení společenských potřeb, což se projevuje nejrůznějším způsobem v jednotlivých rovinách sociální struktury. Autor dále podává poněkud zjednodušenou klasifikaci potřeb a informativně se zabývá otázkami jejich tvorby a problematikou jejich integrace a uspokojování.

Druhá kapitola knihy je věnována výzkumným procedurám a sestavování programu a plánu výzkumu. Úvodem zde autor znovu zdůrazňuje, že smysl sociologického zkoumání není v rozvíjení obecných pravd nebo v ilustraci různých tvrzení, ale především v hledání odpovědí na otázky, které dosud nebyly zodpovězeny nebo které se dokonce teprve formulují.

Procedura výzkumu je posloupnost činností výzkumného týmu, které jsou realizovány s cílem dosažení odpovědí na zkoumaný problém. Procedura má pět etap: 1. sestavení projektu výzkumu; 2. vymezení objektu zkoumání — výběr; 3. sestavení metodiky sběru materiálu; 4. sběr materiálu; 5. analýza materiálu a jeho zobecnění. Toto pojetí procedury se nekryje zcela s chápáním procedury v praxích většiny našich autorů. Jde spíše o popis různých fází výzkumu a rozpracování jeho etap.

Nutnost specializace výzkumníků vyplývá podle Zdravomyslova přímo z objektů sociologického zkoumání. Tento svůj názor precizuje ve vzorovém schématu sociologického výzkumného střediska. Autor poněkud přeceňuje potřebu specializace ve výzkumné činnosti, zejména v etapě přípravy výzkumu a zpracování projektu. Naše zkušenosti ukazují, že takováto přísná specializace a oddělování jednotlivých etap výzkumu vede často ke komplikacím a je celkově málo efektivní.

Projekt sociologického výzkumu musí vycházet z úrovně vědeckého poznání zkoumaného problému. Je proto potřebné již v teoretické rovině odělit známé a určit oblasti, kam má být výzkumné úsilí napřeno. Velký význam proto má vlastní formulace problému. V prvé etapě lze výzkumný problém zpravidla formulovat jen dosti široce. Postupně upřesňování vede k jasnějšímu stanovení výzkumných cílů. Je nezbytné také provádět přesné vymezení základních pojmů. Nejschůdnější cestou se zde jeví operacionalizace pojmů. Zdravomyslov na příkladu analýzy pojmu „vztah k práci“ obhájí potřebnost a oprávněnost operacionalizace proti některým názorům, které tvrdí, že tento postup je nevědecký. Smysl operacionalizace spočívá v komplexní analýze pojmu, v pochopení vzájemných souvislostí jeho dílčích složek. Operacionalizace vede k poznání dílčích faktů, což nevylučuje jejich dostatečné hodnocení a

zobecnování. Marxistický výzkum překonává pozitivismus právě v tom, že nezůstává na úrovni operacionalistického popisu, ale že na základě syntézy teoretických a empirických poznatků provádí zobecnování a zařazuje pojem do obecné sociologické koncepce.

Logická analýza zkoumaného problému, která je další fází přípravy projektu, je prováděna s cílem získat přehled o základních souvislostech problému, o jeho struktuře a o faktorech, které problém ovlivňují. Tato práce je základním předpokladem k formulování hypotéz. Autor rozlišuje tři typy hypotéz: 1. hypotézy o kvantitativních vztazích; 2. hypotézy objasňující vliv faktorů nebo prvků systému; 3. hypotézy prognostické povahy.

Závěrem kapitoly jsou rozebírány tři typy výzkumných přístupů (průzkumný způsob, popisný a experimentální). Největší pozornost je věnována experimentálnímu přístupu, který Zdravomyslov pokládá za velmi plodný a použitelný výzkumný postup, i když jsou s ním spojeny metodologické problémy.

Třetí kapitola recenzované práce je věnována problematice sběru empirického materiálu. V prvním paragrafu jsou uváděny způsoby výběru zkoumaných jednotek v sociologickém výzkumu. Výklad má standardní a instruktivní charakter a je ilustrován konkrétními příklady. Práce se rozsáhle zabývá problematikou dotazu. Otázka je pokládána za jeden ze základních konkrétních nástrojů získávání informace. Vedle hodnocení zkušeností s použitím různých typů dotazů v anketě je zajímavé a poněkud nezvyklé jejich členění podle úseku sociální reality, který otázka zkoumá. Jde o členění na otázky zjišťující: status dotazovaného, roli a činnosti v určitých situacích, představy lidí, motivaci, potřeby a cíle, postoje a hodnotové orientace, mínění, vztahy mezi lidmi a konečně poslední skupinu tvoří otázky zjišťující oblibu. Takové rozdělení otázek je jistě zajímavé, je ovšem problematické, nakolik je účelné a nakolik se kryje s vlastní formulací výzkumného problému. Z metodologického, praktického a didaktického hlediska je patrně výhodnější u nás používané dělení otázek.

Podobný přístup nacházíme i ve výkladu metody rozhovoru. Druhy rozhovoru, které jsou zde uváděny je možné nazvat: osobnostní, tematický, nezáměrný a pokusný. Tímto rozdělením autor překračuje běžné pojetí rozhovorů pro oblast sociologických výzkumů, neboť zahrnuje i typy rozhovorů, které patří spíše do jiných věd, např. do psychologie.

Při výkladu analýzy dokumentů provádí autor především jejich běžné rozdělení na osobní a úřední a pokračuje kritickým výkladem jejich rozdílné gnoseologické hodnoty. Velkou pozornost dále věnuje výkladu a hodnocení používání metody obsahové analýzy jako prostředku zkoumání písemných pramenů. Závěr kapitoly o sběru empirického materiálu patří rozboru pozorování jako metody získávání sociologické informace.

Celá tato kapitola představuje netradiční výklad technik sociologického výzkumu. Klasifikace technik a jejich výklad je poněkud nevyvážený, je ovšem třeba konstatovat jisté inspirativní působení právě z hlediska překonávání příliš akademického výkladu této problematiky v naší literatuře.

Konečně poslední kapitola je věnována analýze a zobecnování empirického materiálu v sociologických výzkumech. Tato část je zajímavá tím, že autor analýzu empirického materiálu spojuje s použitím škálovacích postupů a latentní analýzy. Škály, jak sám autor připouští, bývají zpravidla konstruovány a používány již v prvních fázích výzkumu. Zdravomyslov však klade důraz na použití škál ve fázi zpracování a interpretace. Tento přístup velmi podrobně vysvětluje na výsledcích výzkumů, které byly realizovány v Leningradě a pro které je konstruován speciální index, vycházející z rozdělení odpovědí na různé otázky.

V druhé části této kapitoly se autor vrací k problematice vztahu teorie a empirie v sociologickém výzkumu. Zabývá se významem faktů pro teorii a obráceně. Na tomto základě odsuzuje krajní a nesprávné přístupy ke zkoumání skutečnosti, především dogmatismus, schematismus a empirismus. Rozbor konkrétního příkladu z výzkumu příčin fluktuace autorovi posloužil k vysvětlení jeho přístupu k problematice interpretace empirických faktů. Tuto činnost chápe jako proces, který postupnou analýzou a neustálým zobecnováním vede k poznání sociálního problému.

V doslovu knihy je vyjádřeno základní přesvědčení autora o úkolech a potřebnosti sociologického zkoumání pro racionální řízení rozvoje socialistické společnosti. Vytýčuje tři zásady, podle kterých je třeba koncipovat sociologické výzkumy, aby jejich výsledky byly prakticky použitelné: 1. Je třeba získat úplný obraz právě o tom sociálním procesu, na který se zaměřuje hlavní řídicí činnost. 2. Tyto informace musí být vyjádřeny v maximální možné míře kvantitativními prostředky. Je záhodno, aby následující výzkumy zachytily změny, které sociální proces zaznamenal. 3. Pokud jde o praktická doporučení, mají vycházet z prvních dvou zásad a být v souladu se systémem praktické činnosti, která byla uplatňována do doby provádění výzkumu. Tam, kde sociolog nezná řídicí program a záměry, je hodnocení výsledků výzkumu velmi obtížné.

Z takto formulovaných zásad, ostatně jako z celé knihy, evidentně vyplývá autorovo pojetí angažované sociologie. Nevelká knížka, zpracovaná netradičním způsobem, je cenným příspěvkem k poznání stavu a pojetí sovětské sociologie. Obsahuje některé velmi zajímavé přístupy, a to přesto, že hlavní význam práce není ani tak v meritorním rozvoji metodologických prostředků sociologických výzkumů, jako spíše v shrnutí zkušeností s jejich aplikací při analýze socialistické společnosti.

František Zich